
ДО ПОХОДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНЦЕВСЬКОГО ЕТАПУ КУЛЬТУРИ ЛІТОПИСНИХ СІВЕРЯН

О. В. Сухобоков

Розглядаються питання походження та сучасної інтерпретації волинцевських пам'яток (кінець VII — середина VIII ст. н. е.), які, на думку автора, репрезентують ранні етапи історичного розвитку слов'ян Дніпровського Лівобережжя — сіверян «Повісті минулих літ».

У культурно-стратиграфічній колонці східнослов'янських старожитностей Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е. особливе місце посідають волинцевські пам'ятки, які все ще становлять предмет дискусій поміж археологами-славістами. Це викликано деякими культурними (у суто археологічному сенсі) їх особливостями і, перш за все, своєрідністю керамічного комплексу, в якому поєднані ліпний та гончарний посуд власного виробництва, що виокремлює названі пам'ятки з кола слов'янських археологічних культур вказаного часу, котрим, в цілому, була притаманна лише ліпна технологія виготовлення керамічного начиння.

Оригінальність волинцевської кераміки полягає також і в тому, що гончарний посуд ані за формами, ані за орнаментациєю не має ліпних прототипів не лише в регіоні Лівобережної України, але взагалі у межах території східнослов'янського розселення, як на пам'ятках безпосередньо передуючих, так і на синхронних іноетнічних.

Проте гончарний посуд є вагомою і специфічною, але не головною, рисою волинцевського керамічного комплексу: його основу складає ліпна кераміка, яка має досить виразний слов'янський вигляд, у чому збігаються думки багатьох фахівців.

Незважаючи на те, що порівняно з початком 70-х рр.¹ джерельна база вивчення волинцевських пам'яток значно зросла, все ще дискутуються питання походження та генетичних зв'язків цих старожитностей з пам'ятками передуючих або синхронних археологічних культур.

Певний підсумок вивчення волинцевських пам'яток на початок 80-х рр. підвела С. П. Юренко². Один з її висновків зазначав, що специфіка волинцевських пам'яток полягає у досить помітному інокультурному компоненті, який вказує на певну етнокультурну неоднорідність населення Лівобережної України в останній третині I тис. н. е.

Останнє яскраво підтверджують матеріали новітніх розкопок Битицького городища поблизу м. Суми, яке свого часу було введено в науковий обіг ще І. І. Ляпушкіним на початку 50-х рр.³ і дослідження якого були поновлені Лівобережною слов'яно-руською експедицією Інституту археології АН УРСР 1984 р., коли під час розвідкових обстежень було знайдено скарб прикрас та зняряд праці⁴.

Було також прокопано 5 розрізів оборонної лінії. На самому городищі закладено 6 розкопів загальною площею понад 6000 м² (1985—1993 рр.). Найбільш заселеною була північна частина: саме тут виявлено більшість житлових та господарських споруд доби раннього середньовіччя. Повністю розкопано 48 житлових приміщень (із 62).

На городищі візуально та із застосуванням методів електромагнітних резонансів було виявлено ще 107 заглиблених споруд, які на плані групуються по 2—4—6 (рис. 1). Безумовно, кількість жител слід збільшити за рахунок назем-

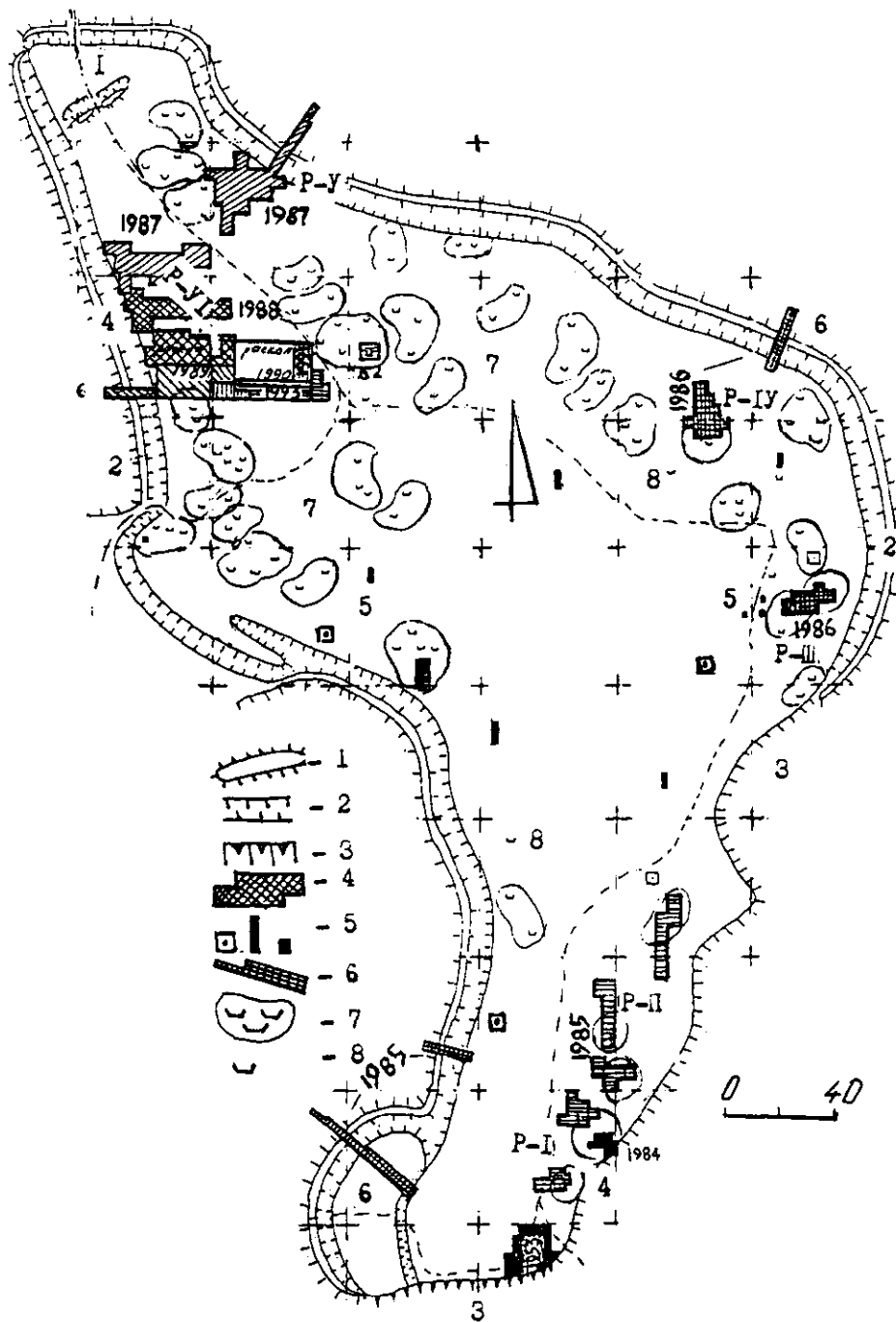

Рис. 1. Битиця-І. План городища та розкопів. Умовні позначки: 1 — вал та рів; 2 — рів; 3 — ескарпи; 4 — розкопи (I—IV); 5 — шурфи; 6 — розрізи укріплень (1—5); 7 — скупчення заглибин на поверхні (залишки жител-напівземлянок); 8 — окремі заглиблення.

наземних або слабозаглиблених споруд «юртоподібного» типу, які без зняття верхнього шару виявити неможливо, але, виходячи із співвідношення вже розкопаних жител обох типів (10:1 або 10:1,5), можна припускати наявність ще 15—20 наземних приміщень житлового призначення. Це дає можливість говорити про наявність на городищі загалом 180—200 жител, які разом з розкопаними становлять 38 груп.

Переважає більшість жител — це квадратні або прямокутні споруди напів-

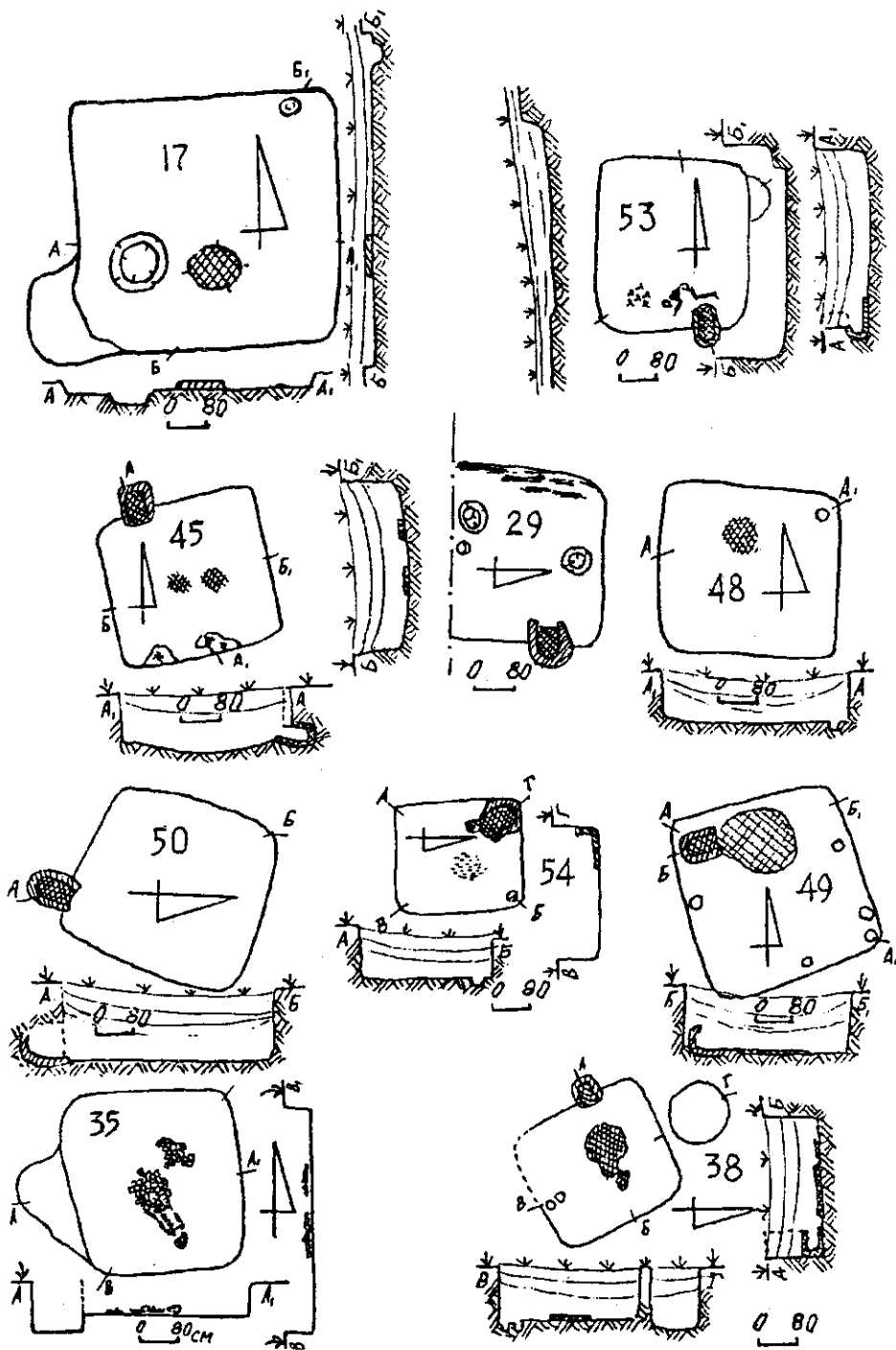

Рис. 2. Битиця-І. Плани та профілі деяких жител напівземлянокового типу.

землянокового типу, заглиблені на 0,45—1,6 м, площею від 12 до 40 м². Майже всі вони в кутках мали підбивні або вирізані в материкових останцях печі (рис. 2). У деяких житлах разом із стаціонарною піччю виявлено залишки відкритих вогнищ, але такі випадки поодинокі.

Відкриті вогнища переважно властиві житлам «юртоподібного» типу, в яких вони займали центральне місце. Долівка таких жител знаходилася на глибині 0,4—0,6 м, що дає підстави розглядати їх як наземні споруди (рис. 3). Іноді за

периметром простежено ямки від не дуже товстих деревин, у деяких випадках — під завалом обпаленої глини. Формою такі приміщення наближаються до кола; площа становить 16—36 м². Вогнища являли собою скупчення попелу та вугілля, які заповнювали блюдцеподібні заглиблення (до 0,05—0,1 м) у центральній частині приміщень.

Таким чином, на городищі відмічено дві традиції у житлобудівництві: одна — суто слов'янська, притаманна в розглядуваному регіоні волинцевським та роменським поселенням, і друга — яка має місце на пам'ятках кочового або напівосілого населення причорноморських степів.

Споруди господарського призначення представлені ямами різної форми та глибини. Більшість з них мають у профілі форму зрізаного конуса з рівними стінками, іноді — тідбій, часто — заплічка; одна з таких споруд (№ 20) може розглядатись як земляна піч (рис. 3, а). Такі печі-тондири не властиві слов'янським пам'яткам: вони притаманні іншій культурі і у значній кількості були виявлені К. Красильниковим на салтівських поселеннях Луганщини.

У 4 напівземлянкових приміщеннях було розчищено людські рештки (№ 29, 30, 35, 39). Стан кістяків у житлах № 30 та 39 свідчить про раптову насильницьку загибель їх мешканців. В інших випадках мають місце: тілопокладення у житлі № 35 та урнове тілопокладення у житлі № 29. В останньому за урну було використано звичайну миску корчагоподібного типу з лискованою поверхнею. Це — перше, після досліджень Д. Т. Березовця у 1948 р. Волинцевського могильника, поховання такого типу, яке, до того ж, має деякі відмінності порівняно з іншими похованнями даного могильника⁴. Безперечно, тут ми маємо справу з варіантом поховального обряду носіїв пам'яток волинцевського типу. Це підкреслює і спосіб поховання — у житлі. Останнє ні за параметрами, ані за складом знахідок, ані конструктивно не відрізняється від інших споруд житлового призначення.

У житлі № 53, під час розчистки, серед розрізнених кісток (зруйноване поховання?) було знайдено 7 пустотілих срібних підвісок, аналогічних прикрасам із Харіївського скарбу⁵. Наша знахідка відрізняється видовженою жолудеподібною формою, але за деталями та стилем виконання дуже близька харіївським. Рамки даної статті примушують тут обмежитися лише констатацією значної наукової цінності даної знахідки, яка, поза всім іншим, полягає і в тому, що її знайдено у житлі — закритому комплексі з матеріалами виключно волинцевського типу.

Масовий матеріал з розкопок репрезентовано керамікою а також знахідками, які звичайно відносять до індивідуальних, проте серії таких речей з наших розкопок дають підстави вважати їх масовими. Так, наприклад, знаряддя землеробства: наральники (4 екз.), чересла (черешкове та втульчасте), провушні сокири (15 екз.), струни (5 екз.), долота (3 екз.), лучкові свердла (2 екз.), пила-ножівка; 3 плішні, 5 рибальських гачків, 2 ості, грузила (5 екз.), мелорізка. Серед побутових предметів є 2 цілих та 1 фрагментований залізні клепані казани, гачок для їх підвішування над вогнищем, 2 відмички від дерев'яних засувів. З серії ножів (понад 20 екз.) виділяються 3 з волютоподібним наверхшам, вони мають повні аналогії з подібними знахідками з Новотроїцького городища⁶.

Проте не мають аналогій на жодному з поселень ранньослов'янського часу кількість та номенклатура знахідок, які репрезентують обладунок та озброєння воїна-вершника. Це — шабля (1), бойові ножі (2), кистень (1), булава (1), наверхшам списів (4), сулиці (2), дротики (5), залізний круглий щит (1), вістря стріл (понад 10 екз.), стремена (4 пари), кільчасті та з псаліями вудила (3), пряжки від збруйної та поясної гарнітури (15), фрагменти окуття сідла та ін. Особливо слід відзначити наявність стріл так званого аварського типу (2 екз.), а також гитароподібних поясних пряжок, які звичайно датуються з VII ст. н. е.

Таким чином, у матеріалах розкопок Битицького городища присутня вся номенклатура знарядь праці землеробства і ремесла, побутових речей, предметів озброєння та спорядження і обладунку воїна, виготовлених із заліза. Загальна

* Опис поховання див.: Сухобоков О. В., Юрченко С. П. Новое в изучении волинцевских памятников // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура славян.—М., 1993.— С. 121—135.

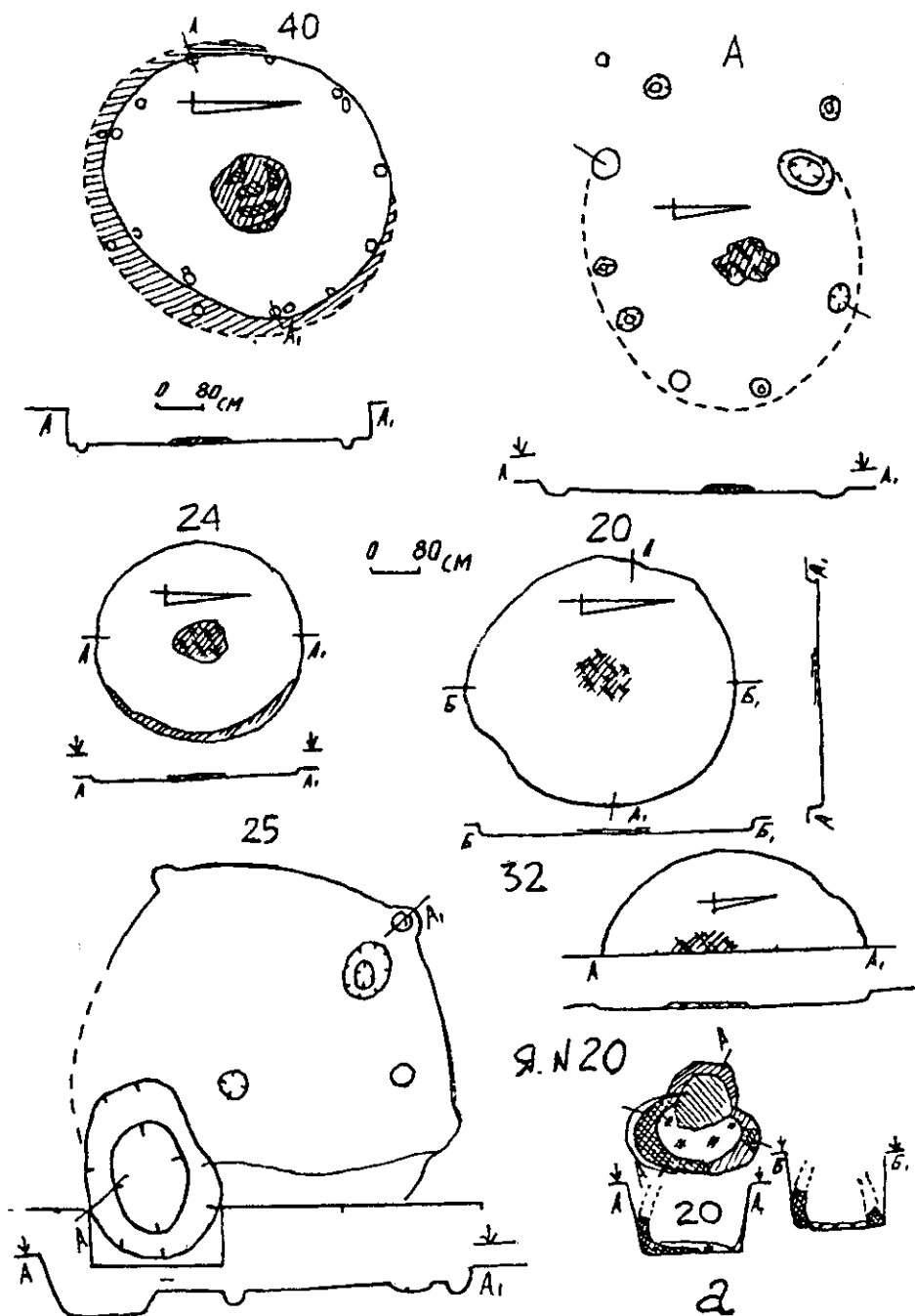

Рис. 3. Битиця-І. Плани та профілі наземних жител «юртоподібного» типу: а — яма № 20 — земляна піч-«тондир».

кількість таких знахідок становить близько 250 одиниць. Не буде перебільшенням зіставляти Битицьке городище із давньоруським Райковецьким, яке загинуло на початку 40-х років XIII ст. Але для пам'яток додержавного часу воно є явищем унікальним, принаймні в Лівобережній Україні.

Керамічний комплекс Битицького городища репрезентовано ліпним та гончарним посудом у співвідношенні 36:56; ще 8% становлять уламки амфорної тари. В асортименті є горщики, миски, сковорідки, кубики, глечики. Група ліпного посуду має «слов'янські» форми, вона орнаментована здебільшого відтис-

ками пальця, захищуванням, насічкою гострим предметом, зрідка — відбитками палички, обмотаної шнурком. Останній прийом поширюється у кераміці роменської культури, де виступає як найхарактерніша ознака цих лівобережних старожитностей. В усьому ж іншому кераміка з Битицького городища цілком відповідає керамічним комплексам волинцевських пам'яток (рис. 4), які неодноразово охарактеризовані дослідниками. Обмеженість обсягу журнальної статті примушує лише зіслатися на останні публікації з цього питання⁷.

Прикраси, крім згаданого вище намиста із срібних пустотілих підвісок, представлені сережкою фативизького типу, виявленою у тілопокладенні в розрізі 1989 р., срібним пластинчастим браслетом з повздовжнім ребром (житло № 36), крупнобісерними намистинами з жовтого скла (житло № 40), залізною фібулою (житло № 41), намистом з 11 перлин бочкоподібної форми, окремими великими (1,5—2 см у діаметрі) пастовими вічковими намистинами. До цього слід додати два намиста із уже згадуваного скарбу 1984 р., одне з яких складалося з 26 бронзових пронизок, а друге — з 96 скляних і пастових намистин. Слід також назвати і бубонці (3 екз.) з цього скарбу та кілька з наших розкопок.

Таким чином, отримані нами матеріали з Битицького городища значною мірою розширюють уявлення про пам'ятки волинцевського типу в цілому, і, поряд з цим, дозволяють говорити про особливий статус даної пам'ятки серед них, так само як і про її виняткове місце серед старожитностей додержавного періоду на східнослов'янських землях взагалі.

Це підтверджують деякі міркування демографічного кшталту. Так, вже йшлося про припустиму наявність на городищі десь близько 200 житлових приміщень. Цілком зрозуміло, що в межах його функціонування (на мою думку, не більш ніж 50 років) можна говорити принаймні про два покоління його мешканців, тобто про одночасове спорудження та існування 85—100 жител. Виходячи із загальноновизнаних розрахунків чисельності європейської родини у часи середньовіччя (5—7 осіб) припустимо кількість населення, яке одночасово мешкало на Битицькому городищі, визначати у 425—595 або ж у 500—700 осіб. Цю цифру слід усереднити до 600 осіб, але і в такому випадку вона у кілька разів перевищує чисельність населення повністю розкопаного синхронного Волинцевського поселення (досліджено 51 житло) та близького за часом Новотроїцького городища (50 напівземлянок)*.

Вже зазначалося, що з'являються спроби відродження поглядів І. І. Ляпушкіна щодо співвідношень волинцевських старожитностей з роменською культурою. Найбільш послідовно саме таку позицію займає О. В. Григор'єв, який у своїх публікаціях стверджує, що обидві групи пам'яток, мовляв «ідентичні за основними своїми характеристиками, такими як топографія поселень, тип могильників, конструкція жител і основна частина керамічного комплексу, за винятком деяких хронологічних рис»⁸ (переклад мій — О. С.). Тут наявна тенденція не помічати очевидного: на мій погляд, можна говорити про певну близькість роменських та волинцевських пам'яток, на що неодноразово вказували Д. Т. Березовець та інші дослідники, пояснюючи це генетичною спорідненістю їх, але ніяк про «ідентичність», оскільки розбіжності між ними виявляються досить помітними.

Мені вже доводилося критично розглядати точку зору О. В. Григор'єва в одній з публікацій⁹, тому тут хотілося б лише акцентувати дискусійність питання співвідношення волинцевських та роменських пам'яток.

Щодо «ідентичності» керамічних комплексів обох груп лівобережних старожитностей, зішлемося на висновки власних попередніх досліджень, а також на дисертацію С. П. Юренко. На нашу думку, можна говорити про певну близькість названих керамічних комплексів, але ніяк не про їх тотожність. Нині стає очевидним, що провідні форми ліпного волинцевського посуду набувають подальшого розвитку у роменському керамічному комплексі; це підтверджується і спадкоємним розвитком орнаментациї, як за технікою, так і за елементами декору¹⁰.

Усе сказане вище спростовує позицію О. В. Григор'єва щодо співвідношення волинцевських та роменських пам'яток. Проте існують і спроби заперечення

* Користуюся нагодою подякувати П. П. Толочку за надані консультації з палеодемографічних питань.

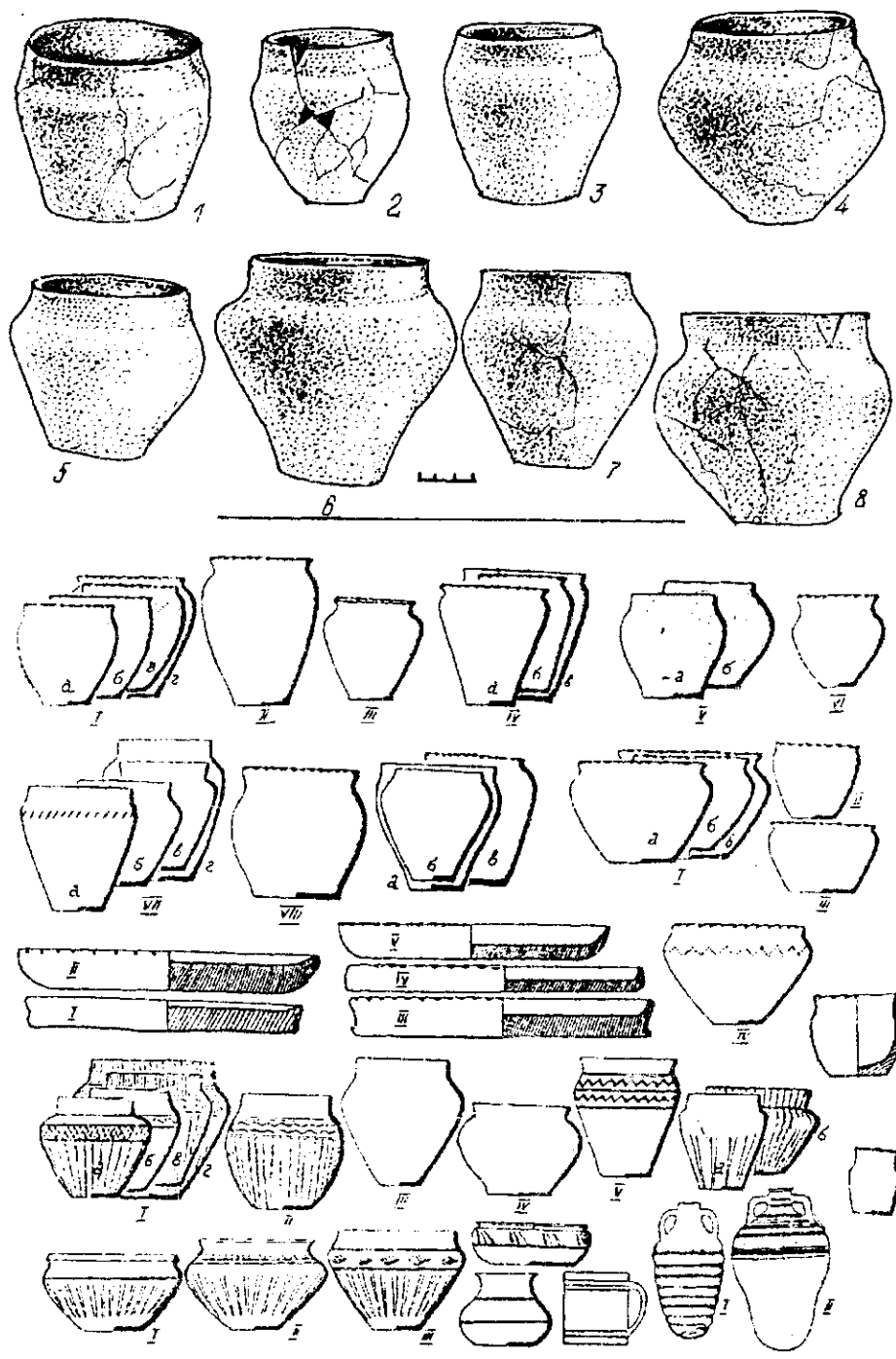

Рис. 4. Зразки імецьківських горщиків (1—8) та керамічний комплекс волинцевського етапу ВРК (за типологією С. П. Юренко).

не лише хронологічної послідовності між керамічними комплексами обох груп лівобережних старожитностей, але й взагалі якихось зв'язків між ними. Це намагається зробити В. О. Петрашенко на підставі результатів порівняльного аналізу кераміки групи поселень Київсько-Канівського Подніпров'я та посуду з Волинцевського поселення, з одного боку, і городища Новотроїцького — з другого. Вибір пам'ятки мотивується тим, що нібито поява волинцевських старожитностей

«припадає приблизно на середину VIII ст., тобто на той самий час, що й виникнення роменської культури»¹¹.

Зауважимо, що, по-перше, синхронність не обумовлює подібність, а, по-друге — видається методично не дуже коректним зіставлення пам'яток різних за рівнем культурно-історичного розвитку регіонів, якими є окраїнне Дніпровське Лівобережжя та серцевинне (для східнослов'янського світу) Київсько-Канівське Подніпров'я. З питань хронології волинцевських і роменських пам'яток авторові цих рядків уже доводилося висловлюватися¹², що дозволяє уникнути їх розгляд у даній статті.

Стосовно оригінальних поглядів В. О. Петрашенко на співвідношення керамічних комплексів волинцевських та роменських пам'яток, як і самих пам'яток в цілому, мені вже доводилося викладати критичний аналіз її точки зору в одній з публікацій¹³.

Говорячи про пам'ятки волинцевського типу, не можна лишити поза увагою й проблеми їх походження. До цього примушує й та обставина, що нині з'явилася тенденція шукати витоки цих старожитностей десь за межами Дніпровського Лівобережжя. Нешодавно В. В. Седов у ряді публікацій висловив припущення, що ці витоки знаходяться у басейнах Середньої Волги та Нижньої Ками, а саме — в пам'ятках іменьківської культури. Висунута ним гіпотеза знайшла своїх прибічників також і серед деяких українських археологів¹⁴. Тут доречно нагадати, що ще на початку 60-х років О. П. Смирнов також намагався встановити певний генетичний зв'язок волинцевських старожитностей з іменьківськими на підставі розкопок ґрунтового урнового могильника за обрядом тілоспалення на стороні (с. Роществово в Татарії¹⁵).

За В. В. Седовим, волинцевські пам'ятки з'являються у Лівобережному Подніпров'ї внаслідок переселення сюди носіїв іменьківської культури з території її поширення, що відбулося на зламі VII та VIII ст. Це обґрунтовується, перш за все, певною подібністю кераміки. Йдеться про горщики з тулубом конічної форми та вертикально стоячими вінцями, які присутні як у кераміці волинцевських, так і іменьківських пам'яток. Проте зауважимо, що подібні форми не є новацією у керамічних комплексах різних археологічних культур Лівобережного Подніпров'я: вони є серед кераміки пам'яток пізньозарубинської культури, серед посуду київської культури, так само, як і серед керамічних комплексів колочинських та пеньківських пам'яток. Можна говорити, що з'являються вони у Подніпров'ї значно раніше, ніж пам'ятки волинцевського типу.

Але і у волинцевському керамічному комплексі посудини названої форми не є провідними та, до того ж, вони виготовлені у гончарній технології. На мою думку, це дуже суттєвий факт, оскільки іменьківські аналогії зроблені виключно від руки. Слід також зазначити, що серед іменьківського керамічного комплексу важко віднайти повні аналогії волинцевських зразків, так само, як і прототипи гончарних посудин будь-яких форм серед іменьківської ліпної кераміки. Не менш суттєвою є й та обставина, що своєрідна орнаментация волинцевського гончарного посуду відсутня на іменьківському посуді як у цілому, так і в будь-яких елементах (рис. 4).

Другим аргументом гіпотези В. В. Седова є позірна схожість основних рис поховальних звичаїв. Тут треба зауважити, що цими основними рисами є широко розповсюджений серед племен Євразії звичай спалювання померлого на стороні; всі ж інші виявляють неабиякі розбіжності. Так, на відміну від іменьківських, де прах тілоспалення вміщували у могильні ями різної форми (підтрикутні, прямокутні, овальні, із заплічками та ін.), заглиблені в материк на 0,25—0,6 м, волинцевські поховання розміщувалися виключно у дерновому шарі, тобто на 0,2—0,3 м від горизонту. При цьому контурів могильних споруд (ям) на могильниках не простежено.

На відміну від волинцевських урнових поховань, попел небіжчика в іменьківських могилах розсіювали по дну могильної ями, інколи — зсипали кучкою, але з жодного випадку не вміщували в урни. Ще однією відмінністю волинцевських поховань є те, що речі особистого вбрання кремованого мають на собі сліди дії поховального вогнища, чого немає на поховальному інвентарі іменьківців.

Очищені від залишків поховального вогнища рештки волинцевських кремованих на стороні небіжчиків разом із речами особистого вбрання та прикрасами

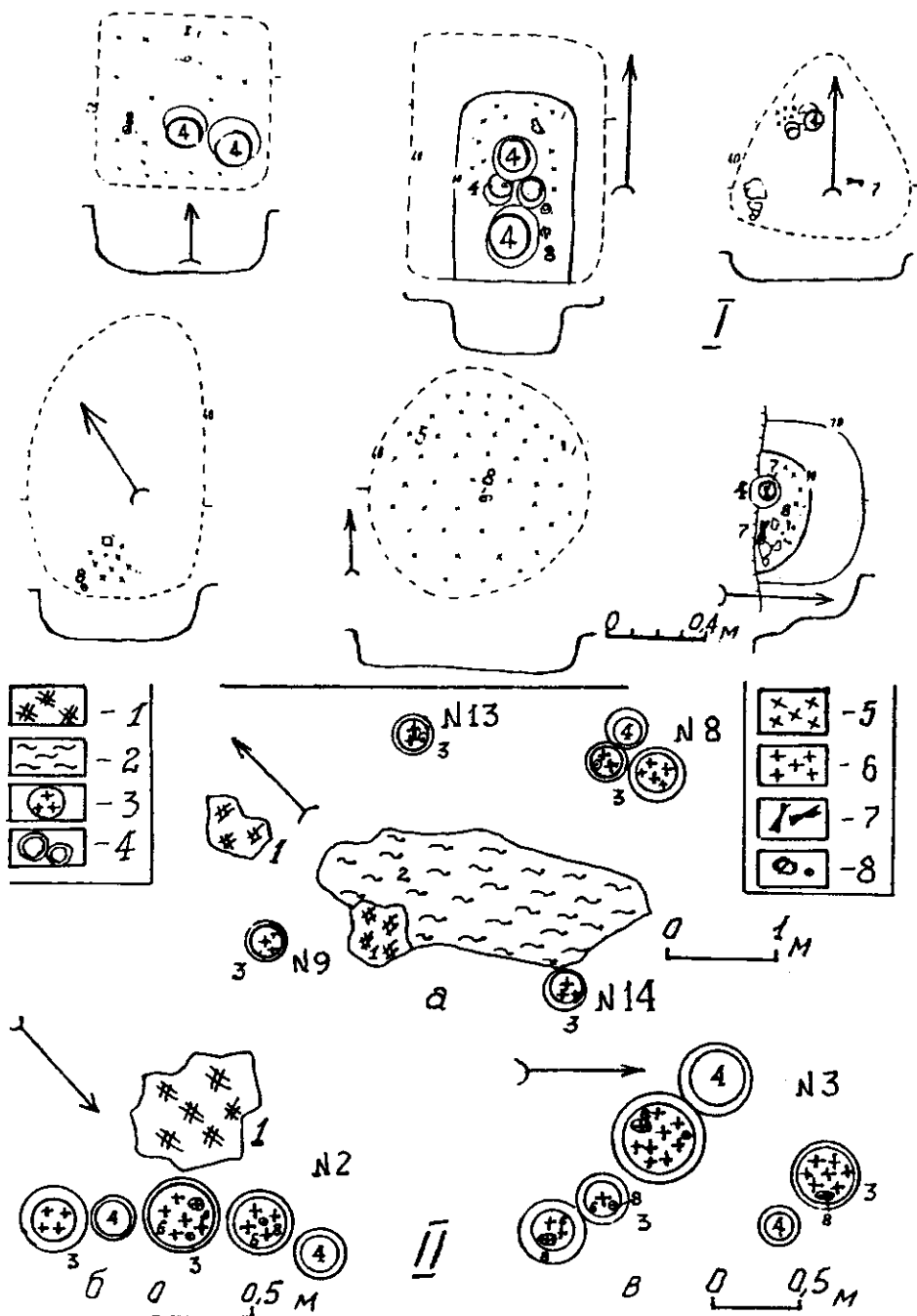

Рис. 5. Порівняльна таблиця поховань іменківської (I) та волинцевського етапу ВРК (II) культур. Умовні позначки: 1 — обпалена глина; 2 — попіл, вугілля; 3 — перепалені кістки; 4 — поховальні урни, стравниці; 5 — розсіяні перепалені кістки; 6 — урни з людськими рештками; 7 — кістки тварин; 8 — речі особистого вбрання, прикраси.

вміщувалися в урни, які у супроводі стравниць і складають власне поховання волинцевського типу. Іменківські померлі ховалися зовсім по-іншому (рис. 5, I-a), а деталі вбрання та прикраси не виявляють слідів перебування у поховальному вогнищі.

Значна різниця і у житлобудівництві названих груп пам'яток. У той час як провідним типом житла на волинцевських поселеннях є напівземлянки, заглиблені в ґрунт на 0,8—1,2 м споруди підпрямокутної форми, на іменківських па-

м'ятках є «великі» житла наземного типу, які зовсім невідомі у слов'ян Дніпровського Лівобережжя. Є відміни і в опалювальних пристроях: в іменьківських житлах застосовувалися печі-кам'янки, відсутні на волинцевських поселеннях, де, натомість, у вжитку були печі, вирізані в материкових останцях або ж зроблені у вигляді підбоя у стінці. Суттєво, що останні (поруч із побутуванням відкритих вогнищ) є характерною хронологічною ознакою житлобудівництва у лівобережних слов'ян саме на волинцевському етапі. Це наочно можна бачити на Битицькому городищі.

Більшість дослідників іменьківської культури дійшла висновку, що вона припиняє своє існування наприкінці VII — початку VIII ст. за нез'ясованих причин¹⁶. Але вбачати серед цих останніх переселення її носіїв у Подніпров'я, як це пропонує В. В. Седов, видається неприпустимим, хоча б тому, що такий факт призвів би до появи на Лівобережній Україні численних археологічних пам'яток нового типу, ніяк не пов'язаних зі старожитностями попередніх східнослов'янських культур у цьому регіоні. Проте цього не відбулося: волинцевські пам'ятки за всіма основними ознаками (крім специфічної кераміки гончарної технології) сягають місцевих археологічних культур середини I тис. н. е.; вони кількісно поступаються іменьківським (100:600). До того ж, вони зосереджені певними скупченнями у лісостеповій зоні Дніпровського Лівобережжя, в районах же лісового ландшафту трапляється лише волинцевська гончарна кераміка у досить невеликій кількості. Це аж ніяк не відповідає тезі В. В. Седова, що іменьківські переселенці «розсіяно розселилися на території від середніх течій Псла і Ворскли на півдні до Брянська на півночі...»¹⁷ (переклад мій — О. С.).

Щодо етнічного змісту іменьківської культури, то до однозначного вирішення цього питання, як показав скликаний 1993 р. у м. Болгар семінар з іменьківської проблематики, ще далеко. В. В. Седов виклав свою концепцію про цю культуру та її зв'язок з пам'ятками волинцевського типу; при цьому слов'янська приналежність іменьківців для відомого фахівця поза будь-якими сумнівами¹⁸. Проте такої гіпотези не можна прийняти, оскільки, як йшлося вище, вона дуже вразлива для критики.

Вважаю, що вирішувати питання походження волинцевських пам'яток навряд чи можливо спираючись на випадкову, позірну подібність деяких їх рис з певними ознаками іменьківської культури. Тут слушно нагадати, що кількома роками раніше той самий В. В. Седов так само категорично стверджував автохтонність волинцевських старожитностей на Дніпровському Лівобережжі, відносячи їх своєрідність за рахунок місцевого асимільованого іраномовного субстрату¹⁹.

Комплексно проаналізувавши на початку 80-х років волинцевські пам'ятки, С. П. Юренко дійшла висновку про необхідність надання статусу археологічної культури цим старожитностям Дніпровського Лівобережжя²⁰. Проте за останні 15—20 років були накопичені нові матеріали. Це примушує викласти гут своє так би мовити «нове бачення» волинцевських пам'яток та їх місце серед археологічних пам'яток східнослов'янського населення цього регіону другої половини I тис. н. е.

Дотримуючись думки про безумовно слов'янську приналежність волинцевських та роменських пам'яток, вважаю, що вони мають місцеве походження і є генетично спорідненими, являючи собою два етапи послідовного історико-культурного розвитку єдиної волинцевсько-роменської археологічної культури (ВРК), яка репрезентує східнослов'янське племінне утворення на Лівобережній Україні, тобто, сіверян «Повісті минулих літ».

Задля справедливості, вважаю доцільним зазначити, що близького трактування питання співвідношення між волинцевськими та роменськими пам'ятками дійшов і О. В. Григор'єв, котрий — всупереч своїм поглядам, що були розглянуті вище, вбачає в перших з них «своєрідний пласт старожитностей, що на ранньому етапі наклався на культуру роменського типу»²¹. Таку думку можна було б визнати слушною, але з суттєвим уточненням: волинцевські пам'ятки не «наклалися» на роменську культуру, а разом з іншими культурами слов'ян Лівобережжя стали її складовим компонентом.

Загальна хронологія ВРК визначається в межах кінця VII — першої половини XI ст., при цьому ранній — волинцевський — етап датується з кінця VII до

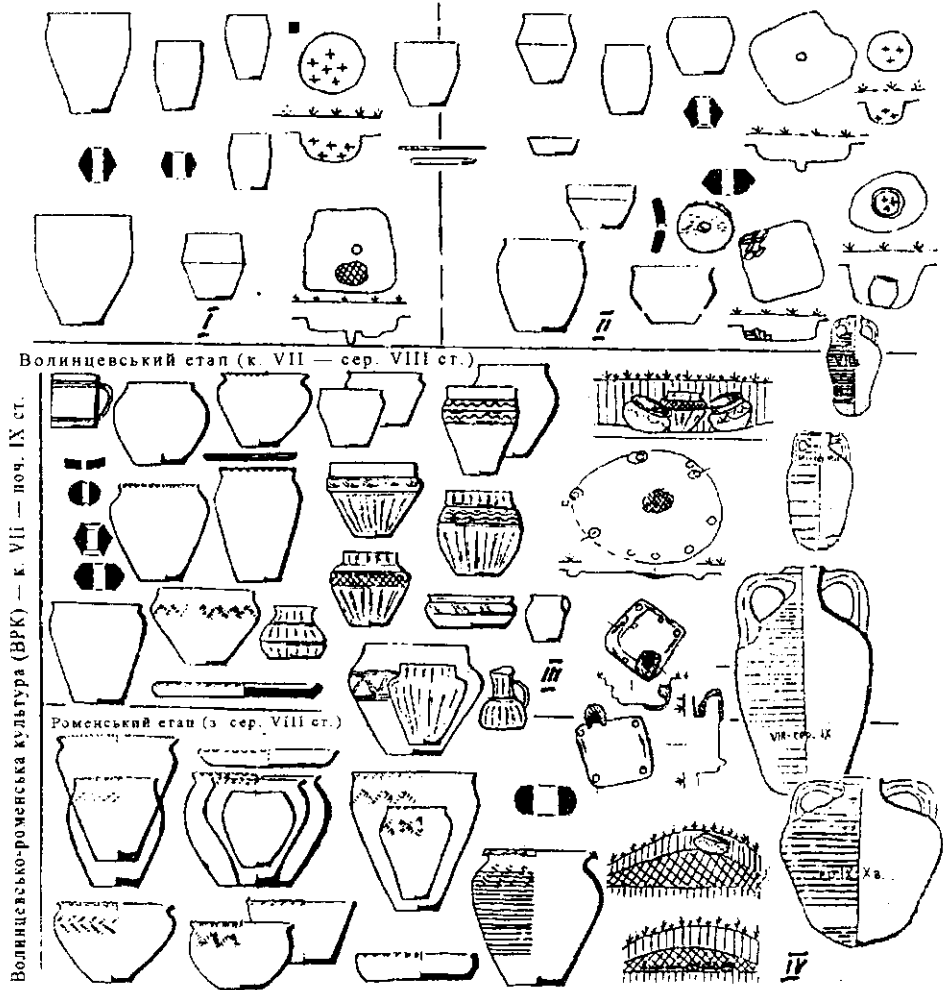

Рис. 6. Стратиграфічна колонка археологічних пам'яток Лівобережної України другої половини I тис. н. е. I—II — за С. О. Горюновим та Р. В. Терпиловським; III—IV — за О. В. Сухобоковим та С. П. Юренко.

середини VIII ст., а власне роменський — з другої половини VIII до середини XI ст. З питань загальної хронології ВРК та її періодизації мені вже доводилося висловлюватися²², що звільняє від необхідності знову повертатись до цього. Натомість докладніше розглянемо питання про місце волинцевських пам'яток у хронологічно-стратиграфічній колонці старожитностей Лівобережного Подніпров'я (рис. 6). На наведеному малюнку можна наочно бачити, що гончарний посуд волинцевського типу на тлі переважно ліпної кераміки як попередніх культур, так і роменського етапу ВРК (лише в останні часи її існування починається застосування гончарної технології) виглядає чужорідним, будучи елементом іншої культури, але засвоєним слов'янами на волинцевському етапі. Це, на мій погляд, дає можливість говорити про наявність культурного поштовху, інокультурного імпульсу. На це, зокрема, вказують випадки наслідування форм та орнаменталі гончарних горщиків серед ліпного посуду волинцевського та роменського етапів. Вказані факти віддзеркалюють динаміку дії інокультурного імпульсу, який найбільш виразний саме на волинцевському етапі ВРК, хоча й помітний вже на пізньопеньківських пам'ятках (середина — друга половина VII ст.) Лісостепового Лівобережжя, як це, до речі, показали дослідження М. В. Любичева в басейні Сіверського Дінця²³.

Я акцентую саме поняття «культурний імпульс», щоб тим самим заперечити гіпотезу про перенесення археологічної культури відкілясь, хоча у випадках масових переселень таке явище історично мало місце. Проте на Дніпровському Лівобережжі на рубежі VII та VIII ст. марно шукати слідів такого переселення. Отже, мова може йти лише про обмежений в просторі та часі інокультурний імпульс, риси якого були нетривкими, знаходячи свій прояв у виключно специфічній кераміці. Я припускаю, що технологія її виробництва разом з технікою орнаментативної кераміки були занесені у слов'янське середовище з поліетнічної округи міст Північного Причорномор'я. Носії цього культурного імпульсу досить швидко інтегруються у сіверянському суспільстві: неслов'янські риси у виготовленні кераміки, притаманні волинцевському етапові, ще відчувуються в матеріалах раннього періоду ВРК, але стають майже невлітими — на середньому і зовсім зникають наприкінці її існування.

Наголошуючи саме автохтонність старожитностей лівобережного слов'янства, вважаю помилковим заперечувати випадки мікроміграцій в часи етнічної і політичної нестабільності, яка виникла внаслідок розпаду гунської держави. Лише утворення Хозарського каганату в першій половині VII ст. спричинилося до встановлення відносного спокою на півдні Східної Європи (М. І. Артамонов, Л. М. Гумільов, А. П. Новосельцев)²⁴. На думку цих дослідників, перед тим у степах Причорноморсько-Приазовського басейну домінуючим етносом були численні державно неорганізовані тюркські племена, які активно асимілювали реліктове скіфо-сарматсько-готське населення названого регіону. У лісостеповій зоні Північного Причорномор'я, у Середньому Подніпров'ї останнє асимілювалося слов'янами. Археологічним відбиттям цього процесу стало складання пеньківської культури (ПНК), в якому взяв участь і деякий тюркський елемент. Одночасно, у лісовій смузі, на заході та північному заході від Дніпра відбувалася слов'янізація балтів, що призвело до утворення кількох археологічних культур, насамперед, колочинської (КЛК), пам'ятки якої виявлені у верхів'ях Сейму, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Обидві ці культури (ПНК та КЛК) межували у нижній течії Десни та по середній Сулі і мали багато спільних рис, що не дивно, виходячи з їх спільного походження від пам'яток київської культури III—V ст.²⁵

Разом з іншими, лівобережні племена брали участь у загальнослов'янських «балканських» походах, і, можливо, саме до цих подій слід відносити їх племінне ім'я — **СѢВЕРЪ**. Тлумачення цього етноніму знаходимо у відомого сучасного мовознавця-славіста О. М. Трубачова, який дійшов висновку, що «... у стародавній слов'янській мові ... «северный» (північний) тотожне нашому «левый» (лівий) було ... актуальним і для географічної орієнтації і для номінації. Останнє доречно згадати у зв'язку із середньодунайськими сіверянами, які одночасно були й дунайським лівобережним племенем ...»²⁶ (курсив та переклад мій — О. В.). Отже, в цьому контексті не дивно, що таку саму назву мали й лівобережнодніпровські слов'яни.

Етимологія самого слова **сѣверъ** згідно з мовознавцями, сягає давньоіранського кореня «сеu» (чорний) і семантично є реліктом архаїчної кольорової системи просторово-географічної орієнтації (моделювання видимого світу в багатьох народів Євразії) із значенням «північний».

VII ст. н. е. було доленосним в історії багатьох народів євразійського континента, справедливо це і для населення півдня Східної Європи. Тут у першій половині VII ст. виникають державні утворення тюркського етносу — Хозарська держава на Північному Кавказі та Прикаспії, а у степах Північного Причорномор'я — Велика Булгарія. Остання виявилася не дуже стійким організмом, і розпалася після булгаро-хозарської війни, внаслідок якої в середині цього століття військово-політичне домінування перехоплює Хозарський каганат. Частина булгарських племен була підкорена каганатом, під його тиском деякі тюркські племена відкочували у Середнє Поволжя, а очолювана Аспарухом орда кутрігурів — у Подунав'я. Наприкінці 70-х років аспарухові праболгари з'явилися на заселених слов'янами землях Балканського півострова, де зустрілися з племінним об'єднанням, відомим як «Славінія семи родів», а також з перебуваючими з ними у союзі дунайськими сіверянами. Відносини праболгар зі слов'янами спочатку склалися не найкращим чином. Це примусило невдоволених щодо них

переселенською політикою Аспаруха сіверян «по многих летех» повернутися на батьківщину — у Дніпровське Лівобережжя. Факт такої, так би мовити, зворотної мікроміграції знайшов відбиття у переказі «Повісті минулих літ», даних фольклору, етнографії, топоніміці²⁷; археологічним свідченням цієї мікроміграції є прикраси провінційно-візантійського походження в матеріалах наших розкопок Битицького городища, а також у складі Харіївського та подібних до нього скарбів з території Дніпровського Лівобережжя²⁸.

Історично не менш вірогідною є міграція з степового Причорномор'я: під тиском хозар якась частина булгарських племен, чи окремих родів була змушена відступити на північ, у лівобережнодніпровський лісостеп, де ще лишалося слов'янське населення, яке не брало участі у дунайсько-балканських походах. Згідно з думкою М. І. Артамонова та Л. М. Гумільова, саме цим тюркським мігрантам зобов'язані виникненням волинцевські пам'ятки, як і, до речі, етнонім лівобережних слов'ян. Гадаю, що можна погодитися з думкою про переселення якоїсь групи тюрк у лівобережний лісостеп і саме вона була носієм культурного імпульсу, котрий надав матеріальній культурі лівобережнодніпровських сіверян своєрідного забарвлення. Разом з тим, вихідці з колишньої Великої Булгарії, компактно розселившись серед лівобережних сіверян та повернувшись на батьківщину сіверян-«дунайців», також вимушених чинити опір експансії Хозарії, стали консолідуючим компонентом, своєрідним каталізатором становлення сіверянського союзу племен як протодержавного утворення.

Примітки

¹ Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія.— 1977.— Вип. 21.— С. 50—67; Сухобоков О. В. Про деякі проблеми вивчення роменської культури // Археологія.—1971.— Вип. 3.— С. 37—48; Кравченко Н. М., Гороховський Є. Л., Абашина Н. С. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. на Київщині // Археологія.— Вип. 15.— С. 87—98.

² Юренко С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII— VIII вв. н. э. // Автореф. дисс. ... канд. истор. наук.— К., 1983; Смиленко А. Т., Юренко С. П. Восточные славяне в VIII—IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 255—309.

³ Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волинцевского типа // СА.— 1959.— XXIX—XXX.— С. 58—83. У цій статті подана характеристика пам'ятки та розкопок автора 1953 р. разом з викладом його концепції щодо волинцевських пам'яток.

⁴ Сухобоков О. В., Вознесенская Г. А., Приймак В. В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 92—105.

⁵ Березовець Д. Т. Харіївський скарб // Археологія.— 1952.— Т. 6.— С. 109—119.

⁶ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.— № 74.— Т. XCIII:10.

⁷ Смиленко А. Т., Юренко С. П. Указ. соч.— С. 255—321; Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у III— XIII ст.— К., 1992.— С. 16—57; Петрашенко В. А. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1993.— С. 47—50.

⁸ Григорьев А. В. О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 65—74; Григорьев А. В. К вопросу о погребальном обряде северян VIII— нач. XI вв. // ПАС.— 1990.— С. 84—91; Григорьев А. В. О соотношении роменской и древнерусской керамики // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— Чернигов, 1990.— С. 169—172.

⁹ Сухобоков О. В. Деякі спірні питання історії населення Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е. // Старожитності Русі-України.— К., 1994.— С.207—209.

¹⁰ Сухобоков О. В., Юренко С. П. Орнаментация волинцевско-роменского керамического «Археологія», № 2, 1999 р.

комплексу // Проблемы происхождения та історичного розвитку слов'ян.—Київ—Львів, 1997.— С. 161—176.

¹¹ *Петрашенко В. А.* Указ.соч.— С. 47—50; *Петрашенко В. О.* Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я.— К., 1992.— С. 94.

¹² *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя...— С. 74—86; *Сухобоков О. В.* К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс. // *История Руси-Украины (историко-археологичний збірник)*.— К., 1998.— С. 49—57.

¹³ *Сухобоков О. В.* Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I — початку II тис. н. е. // *Археологичний літопис Лівобережної України*.— Полтава, 1998.— С. 62, 63.

¹⁴ *Седов В. В.* Славяне в древности.— М., 1994.— С. 315; *Приймак В. В.* Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — початку XI ст.— Суми, 1994.— С. 11.

¹⁵ *Генинг В. Ф.* Селище и могильник с обрядом трупосожжения добулгарского времени у с. Рождествено в Татарии // *МИА*.— № 80; *Смирнов А. П.* Некоторые спорные вопросы истории волжских болгар // *Историческо-археологический сборник МГУ*.— М., 1962.— С. 161, сл. Заради справедливості слід зазначити, що мені вдалося знайти близькі аналогії волинцевському посуду серед матеріалів іменьківських пам'яток, але вони дуже нечисельні. Це — горщики з II Рождественського могильника (поховання № 12, 29, 113, 116, 145, 157) а також миска з II Маклашевського городища. Форми іменьківських горщиків відтворені за фотографіями посудин (розкопки 1978—1979 рр.), які були мені люб'язно надані О. М. Приходнюком. Користуюся нагодою висловити йому свою щирю подяку.

¹⁶ *Старостин П. Р.* Памятники именьковской культуры // *САИ*.— 1967.— Д1-32.— С. 30—32; *Халиков А. Х.* Об этнокультурной ситуации в Среднем Поволжье в I тыс. н. э. // *КВЕ*.— Куйбышев, 1986.— С. 60—105; *Матвеева Г. И.* Этнокультурные процессы в Среднем Поволжье в I тыс. н. э. // *КВЕ*.— Куйбышев, 1986.— С. 158—172.

¹⁷ *Седов В. В.* Очерки археологии славян.— М., 1994.— С. 59—64; *Седов В. В.* Славяне в древности.— С. 310—315.

¹⁸ *Седов В. В.* Симпозиум «Проблема именьковской культуры», Болгар, 1993 г. // *РА*.— 1994.— № 3.— С. 236—238.

¹⁹ *Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 133, 134.

²⁰ *Юренко С. П.* Днепровское лесостепное Левобережье ...

²¹ *Григорьев А. В.* Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры // *ПАЮР*.— К., 1990.— С.52.

²² *Сухобоков О. В.* Славянские древности последней четверти I тыс. н. э. Днепровского Левобережья // *Археология Украинской ССР*.— К., 1986.— Т. III.— С. 191—212; *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя ...— С. 74—86.

²³ *Любичев М. В.* Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в конце VII — начале VIII вв. // *Древности — 1994*. Харьковський історико-археологический ежегодник.— Харьков, 1994.— С. 87—100.

²⁴ *Артамонов М. И.* История хазар.— Л., 1962.— С. 37—39, 365—384, 457; *Артамонов М. И.* Первые страницы русской истории в археологическом освещении // *СА*.— 1990.— № 3.— С. 277, 282, 286; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь.— М., 1992.— С. 80—92; *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 3, 199, 202.

²⁵ *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья.— Л., 1981; *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья II—V вв.— К., 1984; *Терпиловский Р. В.* Сло-

в'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.: Автореф. ... дис. докт. істор. наук.— К., 1994.— 24 с.; Пор.: *Седов В. В.* Славяне в древности.— С. 316—318.

²⁶ *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян // Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура.— М., 1993.— С. 31.

²⁷ *Стрижак О. С.* Сіверяни // Мовознавство.— 1973.— № 1.— С. 67—75; *Мачинский Д. А.* Миграции славян в I тыс. н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей.— М., 1981.— С. 46—52.

²⁸ *Приходнюк О. М.* Про культурно-історичний зміст Харівського скарбу // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я.— Білопілля, 1994.— С. 6—8. О. М. Приходнюк припускає міграцію ремісничих традицій. Мені здається, що навряд чи носії ремісничих традицій мігрували окремо, відірвано від етносоціуму, потреби і смаки якого мала задовольняти їх продукція.

О. В. Сухобоков

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПАМЯТНИКОВ ВОЛЫНЦЕВСКОГО ЭТАПА КУЛЬТУРЫ ЛЕТОПИСНЫХ СЕВЕРЯН

Речь идет о проблемах славянских памятников Левобережной Украины последней трети I тыс. н. э., среди которых наиболее дискуссионными являются древности вольтнецовского типа. Автор предлагает свое видение истоков этих памятников, вопросов их генетических связей, их места в культурно-стратиграфической колонке предгосударственных памятников Днепровского Левобережья, оставленных славянами северянского союза племен на раннем этапе их исторического развития.

Находясь на позициях автохтонизма, автор критически анализирует сформулированную В. В. Седовым гипотезу о происхождении вольтнецовских памятников из именьковской культуры Среднего Поволжья, носители которой якобы на рубеже VII и VIII вв. переселились в Среднее Поднепровье. Наряду с этим в статье не отрицается возможность микромиграций праболгарских племен из степей Северного Причерноморья, равно как и дунайских славян на территорию левобережноднепровской лесостепи. На счет этих мигрантов относится своеобразие вольтнецовских древностей, а их специфические черты объясняются влиянием инкультурного импульса на раннем этапе вольтнецовско-ромненской культуры, представляющей летописных северян.

О. V. Sukhobokov

THE ISSUES RELATED TO THE ORIGIN AND INTERPRETATION OF THE VOLYNTSEVO STAGE SITES OF THE ANNALISTIC SIVERIANY CULTURE

The paper focuses on the problems of Slavic sites on the Left-bank Ukraine dated from the last third of the first millennium AD. The antiquities of the Volyntsevo type are the widest debated topic. The author proposes his own vision of the antiquities: their origin, generic relations and status in the cultural/stratigraphical list of those sites of the pre-state period within the Left-bank Dnieper Region that are attributable as the Slavic sites of the Siveriany Union of tribes at the early stage of their historical development.

Stating the autochthon position on the issue, the author critically analyses the hypothesis (developed by V.V.Sedov) on that the Volontsevo type had originated from the Imenkovo Culture of the Middle Volga Region; according to the hypothesis, the tribes of the Imenkovo Culture resettled to the Middle Dnieper Region at the end of the seventh/beginning of the eighth centuries. The author does not disclaim possibility of the micro-migrations of the proto-Bulgarian tribes from the steppes of the Northern Black Sea Region and the Danubian Slavs to the territory of the Dnieper River Forest-Steppe Zone. The migrations are responsible for the peculiarities of the Volyntsevo antiquities, and their specific features are attributed to the external impacts at the early stage of the Volyntsevo-Romny Culture, which represents the Annalistic Siveriany.